DAVLAT BOSHQARUVIDA SUN'IY INTELLEKT TIZIMLARI TOMONIDAN QABUL QILINADIGAN MA'MURIY HUJJATLARNING HUQUQIY MAQOMI

Qosimjonova Muxlisa Abdujabbor qizi

Annotatsiya: Mazkur tezisda davlat boshqaruvida sun'iy intellekt tizimlari yordamida yoki ular tomonidan avtomatik tarzda qabul qilinadigan ma'muriy hujjatlarning huquqiy maqomi, yuridik kuchi, ular uchun javobgarlik subyekti hamda ular ustidan shikoyat qilish tartibi masalalari tahlil qilinadi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi, Yevropa Ittifoqi va Germaniya tajribasi hamda xorijiy olimlarning qarashlari asosida avtomatlashtirilgan ma'muriy hujjatlarning tasnifi taklif etiladi va milliy qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ma'muriy hujjat, avtomatlashtirilgan qaror, algoritmik boshqaruv, elektron hukumat, ma'muriy tartib-taomil, shaffoflik, inson nazorati, javobgarlik.

Bugungi kunda davlat boshqaruvini raqamlashtirish O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. "O'zbekiston — 2030" strategiyasi hamda 2030-yilgacha sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasida davlat organlari faoliyatiga sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini keng joriy etish vazifasi belgilangan. Amaliyotda SI tizimlari soliq ma'murchiligida risklarni baholash, davlat xizmatlari bo'yicha arizalarni saralash, yo'l harakati qoidabuzarliklarini foto-video qayd etish vositalari orqali avtomatik aniqlash va jarima qarorlarini shakllantirish kabi sohalarda qo'llanilmoqda. Bu esa huquqshunoslik oldiga yangi savolni qo'yadi: inson ishtirokisiz yoki uning minimal ishtirokida yaratilgan hujjat qanday huquqiy maqomga ega bo'ladi?

O'zbekiston Respublikasining "Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida"gi Qonuniga ko'ra, ma'muriy hujjat ma'muriy organ tomonidan muayyan shaxsga nisbatan qabul qilinadigan va uning huquq hamda majburiyatlarini vujudga keltiradigan, o'zgartiradigan yoki bekor qiladigan qarordir. Qonun mazmunan ma'muriy hujjatni ma'muriy organ yoki uning vakolatli mansabdor shaxsi qabul qilishini nazarda tutadi. SI tizimi esa huquq subyekti emas, u na huquq layoqatiga, na muomala layoqatiga ega. Shu sababli SI tizimi "hujjat qabul qiluvchi" sifatida emas, balki ma'muriy organning texnik vositasi sifatida e'tirof etilishi lozim. Bundan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki, SI yordamida shakllantirilgan har qanday hujjat yuridik jihatdan aynan shu tizimdan foydalangan ma'muriy organga tegishli (imputatsiya qilinadi) va uning uchun javobgarlik ham shu organ zimmasida bo'ladi.

Fikrimizcha, SI ishtiroki darajasiga ko'ra ma'muriy hujjatlarni uch turga ajratish maqsadga muvofiq. Birinchisi — yordamchi (axborot-tahliliy) hujjatlar bo'lib, bunda SI faqat ma'lumotlarni tahlil qiladi yoki tavsiya beradi, yakuniy qarorni esa mansabdor shaxs mustaqil qabul qiladi. Ikkinchisi — qisman avtomatlashtirilgan hujjatlar bo'lib, SI hujjat loyihasini tayyorlaydi, mansabdor shaxs uni tasdiqlaydi yoki rad etadi. Uchinchisi — to'liq avtomatlashtirilgan hujjatlar bo'lib, ular inson aralashuvisiz shakllantiriladi va adresatga yuboriladi. Birinchi va ikkinchi turdagi hujjatlarning huquqiy maqomi an'anaviy ma'muriy hujjatdan farq qilmaydi, ammo bunda "avtomatlashtirish ta'siri" (automation bias), ya'ni mansabdor shaxsning tizim tavsiyasini tanqidiy baholamasdan rasmiylashtirib qo'yish xavfi mavjud. Uchinchi tur esa alohida qonuniy tartibga solishni talab qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xorijiy tajribada bu masala turlicha hal etilgan. Germaniyaning Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risidagi qonuniga 2017-yilda kiritilgan 35a-paragrafga ko'ra, ma'muriy hujjat to'liq avtomatik tarzda faqat qonunda bunga bevosita ruxsat berilgan va organda diskretsion vakolat (o'z ixtiyoricha baholash erkinligi) bo'lmagan hollardagina qabul qilinishi mumkin. Yevropa Ittifoqining Shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilish umumiy reglamenti (GDPR) 22-moddasi shaxsga faqat avtomatlashtirilgan ishlov berishga asoslangan va unga nisbatan huquqiy oqibat keltirib chiqaradigan qarorga duchor bo'lmaslik huquqini beradi. 2024-yilda qabul qilingan Yevropa Ittifoqining Sun'iy intellekt to'g'risidagi reglamenti (AI Act) esa davlat xizmatlari va imtiyozlaridan foydalanish huquqini baholovchi tizimlarni yuqori xavfli tizimlar qatoriga kiritib, ular uchun inson nazorati (14-modda) va qaror sabablari bo'yicha tushuntirish olish huquqini (86-modda) belgilagan.

Amaliyot ham bu kafolatlarning ahamiyatini tasdiqlaydi. Niderlandiyada ijtimoiy nafaqalar bo'yicha firibgarlikni aniqlashga mo'ljallangan SyRI algoritmik tizimi 2020-yilda Gaaga tuman sudi tomonidan shaffof emasligi sababli Inson huquqlari to'g'risidagi Yevropa konvensiyasining 8-moddasiga zid deb topilgan. Amerikalik olim D. Sitron "texnologik huquqiy tartib" (technological due process) konsepsiyasini ilgari surib, algoritmik qarorlarda ham shaxsning xabardor bo'lish va eshitilish huquqi saqlanishi zarurligini asoslagan. K. Koglianeze va D. Ler esa mashinali o'qitishga asoslangan qarorlar ma'muriy huquqning asoslantirilganlik va hisobdorlik talablariga mos kelishi uchun algoritmlarning tekshiriluvchanligini ta'minlash lozimligini ta'kidlaydi.

Milliy qonunchilikda SI tomonidan qabul qilinadigan ma'muriy hujjatlar bilan bog'liq quyidagi muammolar mavjud: birinchidan, "avtomatlashtirilgan ma'muriy hujjat" tushunchasi qonunda belgilanmagan; ikkinchidan, ma'muriy hujjatning asoslantirilgan bo'lishi talabi "qora quti" tamoyilida ishlaydigan murakkab algoritmlar bilan to'qnash keladi; uchinchidan, hujjat SI yordamida qabul qilinganligi haqida shaxsni xabardor qilish majburiyati mavjud emas; to'rtinchidan, algoritmik xato natijasida yetkazilgan zarar uchun javobgarlikni taqsimlash (davlat organi, dasturiy ta'minot ishlab chiqaruvchisi, operator) tartibi aniq emas.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi takliflarni ilgari suramiz. "Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida"gi Qonunga "avtomatlashtirilgan ma'muriy hujjat" tushunchasini va uni qabul qilishning alohida tartibini kiritish; to'liq avtomatlashtirilgan hujjatlarni faqat qonunda bevosita nazarda tutilgan, diskretsion vakolat talab etilmaydigan hollarda qabul qilishga ruxsat berish; har bir bunday hujjatda SI ishtiroki haqida belgi va qaror asoslari to'g'risida tushunarli izoh bo'lishini majburiy qilish; shaxsga hujjatni mansabdor shaxs tomonidan qayta ko'rib chiqilishini talab qilish huquqini berish; davlat organlarida qo'llanilayotgan SI tizimlarining ochiq reyestrini yuritish va ularni muntazam mustaqil auditdan o'tkazish; algoritmik xato bilan bog'liq zarar uchun javobgarlik birinchi navbatda ma'muriy organ zimmasida ekanligini, organning esa ishlab chiqaruvchiga nisbatan regress talabi huquqini qonunda mustahkamlash.

Xulosa qilib aytganda, SI tizimlari davlat boshqaruvining samaradorligi va tezkorligini oshirsa-da, ular tomonidan shakllantirilgan hujjatlar mustaqil huquqiy maqomga ega emas va to'liq ravishda ma'muriy organning irodasi ifodasi hisoblanadi. Shu bois texnologik taraqqiyot qonuniylik, shaffoflik, eshitilish huquqi va sud himoyasi kabi ma'muriy huquqning asosiy tamoyillarini cheklamasligi, aksincha, ularni yangi shart-sharoitlarda kafolatlashi lozim. Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeks doirasida avtomatlashtirilgan hujjatlar ustidan shikoyat qilish huquqining samarali amalga oshirilishi ana shu yo'nalishdagi muhim kafolat bo'lib qoladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ma’muriy tartib-taomillar to‘g‘risida”gi Qonuni. 2018-yil 8-yanvar, O‘RQ-457-son // lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasining Ma’muriy sud ishlarini yuritish to‘g‘risidagi kodeksi. 2018-yil 25-yanvar, O‘RQ-462-son // lex.uz.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Elektron hukumat to‘g‘risida”gi Qonuni. 2015-yil 9-dekabr, O‘RQ-395-son // lex.uz.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni. 2023-yil 11-sentabr // lex.uz.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2030-yilgacha sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-358-son Qarori. 2024-yil 14-oktabr // lex.uz.
7. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) // Official Journal of the EU. 12.07.2024.
8. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 (General Data Protection Regulation) // Official Journal of the EU. L 119. 04.05.2016.
9. Verwaltungsverfahrensgesetz (VwVfG) der Bundesrepublik Deutschland, § 35a.
10. Rechtbank Den Haag. NJCM e.a. v. Staat der Nederlanden (SyRI). 05.02.2020. ECLI:NL:RBDHA:2020:865.
11. Citron D.K. Technological Due Process // Washington University Law Review. — 2008. — Vol. 85. — P. 1249–1313.
12. Coglianese C., Lehr D. Regulating by Robot: Administrative Decision Making in the Machine-Learning Era // Georgetown Law Journal. — 2017. — Vol. 105. — P. 1147–1223.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.